

Correctievoorschrift HAVO

2010

tijdvak 1

geschiedenis (pilot)

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o.

Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-09.0313, 31 maart 2009, zie www.examenblad.nl).

Deze regeling blijft ook na het aantreden van het College voor Examens van kracht.

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 36, 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinerator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinerator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door het College voor Examens.
- 2 De directeur doet de van de examinerator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door het College voor Examens.

De gecommiteerde voegt bij het gecorrigeerde werk een verklaring betreffende de verrichte correctie. Deze verklaring wordt mede ondertekend door het bevoegd gezag van de gecommiteerde.

- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Indien de examinerator en de gecommiteerde daarbij niet tot overeenstemming komen, wordt het geschil voorgelegd aan het bevoegd gezag van de gecommiteerde. Dit bevoegd gezag kan hierover in overleg treden met het bevoegd gezag van de examinerator. Indien het geschil niet kan worden beslecht, wordt hiervan melding gemaakt aan de inspectie. De inspectie kan een derde onafhankelijke gecommiteerde aanwijzen. De beoordeling van de derde gecommiteerde komt in de plaats van de eerdere beoordelingen.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de *Regeling beoordeling centraal examen* van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;

- 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen;
- 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.
- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan het College voor Examens. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 77 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

Door de tijd heen

1 maximumscore 2

De juiste volgorde is:
6, 3, 5, 2, 1, 4.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.

Prehistorie en oudheid

2 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is:

De godsdienst van Echnaton vertoont overeenkomst met het monotheïsme (of een juiste omschrijving daarvan) van het christendom, omdat Echnaton spreekt van de enige god (die de wereld geschapen heeft).

3 maximumscore 6

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De informatie over de leefwijze van Germaanse stammen is, dat wordt beschreven hoe de Chauken erin slagen in het getijdengebied van de Noordzee te overleven / wonen op terpen / een armoedig bestaan lijden 1
- De informatie over de argumenten die de Romeinen gebruiken om hun imperialisme te rechtvaardigen is, dat Plinius vindt dat de Romeinen de overwonnen volken beschaving/welvaart/ontwikkeling brengen 1

De functie van Plinius vergroot waarschijnlijk de betrouwbaarheid van de bron, want:

- als bestuurder van een grensprovincie beschikt hij over (militaire) inlichtingen over de leefwijze van volken aan de andere kant van de grens 1
- als bestuurder van een grensprovincie / hoge Romeinse politicus/militair kent hij (de argumenten voor) het Romeinse imperialisme van binnenuit 1
- Over de eigen opvattingen van de Chauken bestaat weinig zekerheid omdat zijzelf nog geen schrift hebben / in de prehistorie leven, waardoor van hun eigen opvattingen (door henzelf) niets is vastgelegd 2

Vraag	Antwoord	Scores
4	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is: Er is sprake van invloed van:	
	<ul style="list-style-type: none"> de plaatselijke cultuur, want uit de votiefsteen blijkt dat de lokale godin Nehalennia door de handelaren wordt vereerd 	1
	<ul style="list-style-type: none"> de Romeinse cultuur, want de tekst op de votiefsteen is Latijn / er worden Latijnse namen genoemd 	1

De middeleeuwen

5	maximumscore 4 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> De naam “monniken” past goed bij de vroege middeleeuwen, omdat de katholieke kerk/de kloosters in deze tijd een grote rol speelde(n) 	1
	<ul style="list-style-type: none"> De naam “ridders” past goed bij de vroege middeleeuwen, omdat het feodale stelsel in deze tijd vorm krijgt 	1
	De periode van de vroege middeleeuwen zou ook gekarakteriseerd kunnen worden als:	
	<ul style="list-style-type: none"> de periode van “het ontstaan en de verspreiding van de islam” en 	1
	<ul style="list-style-type: none"> de tijd van het hofstelsel/de horigheid/de zelfvoorzienende agrarische cultuur 	1
	<i>Opmerking</i> <i>Alleen voor historisch juiste namen, passend in de vroege middeleeuwen, worden scorepunten toegekend.</i>	
6	maximumscore 5 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Deze gedragsregels passen bij “(het ontstaan en) de verspreiding van de islam” (of een omschrijving daarvan) 	1
	<ul style="list-style-type: none"> De verandering die uit de bron is af te leiden is de invoering van de islam als overheersende godsdienst 	1
	<ul style="list-style-type: none"> wat blijkt uit de regels die niet-islamieten als tweederangs burgers behandelen / de islam bevoorrechten 	1
	<ul style="list-style-type: none"> De continuïteit die uit de bron is af te leiden is het voortbestaan van een christelijke/niet-islamitische gemeenschap (met een eigen godsdienstuitoefening) 	1
	<ul style="list-style-type: none"> wat blijkt uit de noodzaak regels te maken voor niet-islamieten / de regels voortdurend te herhalen (als er geen niet-islamieten waren geweest, was er geen noodzaak dergelijke regels af te kondigen) 	1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

7 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Door het Edict van Pîtres zou Karel de Kale zijn gezag kunnen vergroten door het versterken van zijn economische positie, omdat de koning meer invloed zou krijgen op het uitgeven/het uiterlijk van de munten / controle zou krijgen op de (jaar)markten in het hele rijk 2
- Koning Karel de Kale slaagt er niet in de controle op zijn rijk te versterken, omdat in de vroege middeleeuwen feodale verhoudingen ontstaan, die het staatsgezag versplinteren/sterk centraal gezag onmogelijke maken / hem afhankelijk maken van zijn vazallen 1
- De latere Franse koningen kunnen het centrale gezag wel versterken, doordat zij in de late middeleeuwen erin slagen (met hulp van de steden/de burgerij) de afhankelijkheid van de feodale adel te verminderen 1

Vroegmoderne tijd

8 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Uit de bron blijkt dat de opstand tegen koning Filips II

- een burgeroorlog is, want de bron beschrijft de verovering door Nederlandse Watergeuzen van een stad in de Nederlanden 1
- een godsdienstoorlog is, want er is sprake van strijd tussen protestanten en katholieken 1

9 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De oprichting van botanische tuinen past bij:

- de nieuwe wetenschappelijke belangstelling die in de zestiende eeuw begon 1
- want er werden onbekende planten verzameld en bestudeerd 1
- het begin van de Europese expansie 1
- want daardoor ontdekte men de nieuwe planten / want daardoor ging men op zoek naar economisch interessante gewassen 1

10 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

(Ondanks de veranderingen in in- en uitvoer), blijft de handel binnen Europa groter in omvang dan de handel buiten Europa / wordt er meer in- dan uitgevoerd.

Vraag	Antwoord	Scores
11	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • James Cook krijgt de opdracht de wereld in kaart te brengen / bestaande ontdekkingen te controleren/verifiëren / ‘natuurkennis’ te bevorderen • De ontdekkingsreizigers van de zestiende eeuw kregen de opdracht handelswegen (naar Indië) te zoeken / gebieden te vinden waar koloniën/handelsposten gesticht konden worden / het christendom kon worden verspreid • Dit verschil wordt veroorzaakt door het achttiende-eeuwse rationalisme/verlichte denken / de wetenschappelijke revolutie van die tijd 	<p>1</p> <p>1</p> <p>1</p>
12	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Het verband tussen de uitbouw van de Europese expansie en de trans-Atlantische slavenhandel is, dat deze expansie plaats vond in de vorm van plantagekoloniën in (Zuid-)Amerika, waarvoor (steeds meer) slaven uit Afrika nodig waren/die door de slavenhandel economisch succesvol waren / er in Afrika meer handelsposten moesten worden veroverd/opgericht om van de aanvoer van slaven verzekerd te zijn.</p>	
13	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>Als de trans-Atlantische slavenhandel zou worden afgeschaft, zou er geen aanvoer van nieuwe slaven meer mogelijk zijn, waardoor de slaven op de plantages wel beter behandeld zouden moeten worden.</p>	

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

14 maximumscore 4

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De bron lijkt beter bruikbaar voor een onderzoek naar de hoge belastingdruk, omdat de informatie over de belastingdruk betrouwbaar lijkt, want zelfs de kroonprinses schrijft dat de belastingdruk te hoog is/dat het volk het zwaar heeft 2

 - De bron lijkt minder bruikbaar voor een onderzoek naar de populariteit van Marie-Antoinette, omdat de bron daarvoor niet betrouwbaar genoeg is, want hoewel uit haar beschrijving blijkt dat zij (als kroonprinses) wel geliefd is/wordt toegejuicht, dit geen betrouwbare informatie is, omdat het door Marie-Antoinette zelf (aan haar moeder) is beschreven
- of
- De bron lijkt minder bruikbaar voor een onderzoek naar de populariteit van Marie-Antoinette, omdat de bron daarvoor niet representatief genoeg is, want het zou kunnen gaan om betaalde toejuichers / de toejuichingen hoeven niet de opvatting van de hele Franse bevolking weer te geven 2

Door de tijd heen

15 maximumscore 2

De juiste volgorde is:

1, 4, 5, 2, 6, 3.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, wordt één scorepunt toegekend.

Moderne tijd

16 maximumscore 2

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- Een juist voorbeeld van een negentiende-eeuwse emancipatiebeweging (bijvoorbeeld de vrouwenbeweging) 1

- met een juiste uitleg van het verband met de Industriële Revolutie (bijvoorbeeld door de industrialisatie gaan meer vrouwen buitenshuis werken in fabrieken, waardoor vrouwen zelfstandiger worden/gelijke rechten gaan eisen / arbeidsters komen te werken in fabrieken/grote bedrijven waardoor zij zich gemakkelijker kunnen organiseren) 1

Vraag	Antwoord	Scores
17	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> De foto uit 1911 is wel geschikt om het onderzoek te illustreren, want rond 1911 is kinderarbeid nog een maatschappelijk probleem/noodzakelijk om het gezinsinkomen op peil te houden (de foto is in die tijd niet uitzonderlijk) terwijl dat rond 1957 door de groeiende welvaart over het algemeen niet meer zo is/de foto niet aansluit bij het beeld van een groeiende welvaart/een moderne economie die in de jaren vijftig opkomt (de foto uit 1957 laat een uitzondering zien, de kinderen helpen de ouders) 	<p>2</p> <p>2</p>
18	<p>maximumscore 1</p> <p>Kern van een juist antwoord is, dat een foto geënceneerd/gemanipuleerd kan zijn / een momentopname is / vanuit een bepaalde/bepaalde gezichtshoek is gemaakt.</p>	
19	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>Bij 1:</p> <ul style="list-style-type: none"> De nationaalsocialisten beginnen de vervolging van de joden met het isoleren van hun joodse medeburgers van de rest van de bevolking (waardoor ze uiteindelijk deze bevolkingsgroep zonder veel tegenstand weg konden voeren), wat uit de bron blijkt als bezoek aan joodse winkels wordt tegengegaan <p>Bij 2:</p> <ul style="list-style-type: none"> Het thema van de tentoonstelling “Ein offenes Geheimnis” wordt in de anekdote goed weergegeven, omdat hoewel er iets verschrikkelijks gebeurt (de boycotactie/discriminatie/begin Jodenvervolging), er toch geprobeerd wordt de schijn van normale (menselijke) verhoudingen op te houden, want de joodse winkelierster biedt haar kwelgeesten thee aan / de SA-mannen onderbreken hun actie voor een kopje thee bij de joodse winkelierster 	<p>2</p> <p>2</p>
20	<p>maximumscore 4</p> <p>Een juist antwoord bevat de volgende elementen:</p> <ul style="list-style-type: none"> Een juist, aan het gedicht ontleend sociaaleconomisch aspect (bijvoorbeeld in het gedicht komt de hopeloosheid van de crisistijd naar voren, wat blijkt uit de vrijwillig die zonder betaling in de openbare bibliotheek werkt / hoopt dat er een betaalde baan vrijkomt / de lange rijen werklozen die wachten op een baan) Een juist, aan het gedicht ontleend cultureelmentaal aspect (bijvoorbeeld in het gedicht komt de ondergeschikte maatschappelijke positie van de vrouw naar voren, wat blijkt uit het ontslag dat een vrouw krijgt als zij (zoals juffrouw Jansen) trouwt / de opmerking over een vrouw die niet veel betekent in de maatschappij) 	<p>2</p> <p>2</p>

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

21 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Als politiek motief: de Duitse bezetter wilde de Nederlandse bevolking voor zich winnen/nazificeren/overhalen tot het aannemen van nazidenkbeelden / beschouwde de Nederlandse bevolking als Germaans broedervolk 1
- Als militair motief: Nederland kon een grote bijdrage aan de Duitse oorlogsvoering leveren als vrijwillig werd meegewerkt / er was geen groot bezettingsleger nodig 1

22 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- Een kenmerk van een totalitaire staat is, dat de overheid zelfs het denken van de burgers wil beïnvloeden/de burgers totaal controleert 1
- Uit de bron blijkt dat Jung Chang zichzelf geen kritiek op de bevelen van Mao toestaat/totaal gehoorzaam is/zelfs absurde bevelen uitvoert 1
- De bron is betrouwbaar, omdat het haar eigen jeugdervaringen in China betreft/zij de informatie uit de eerste hand heeft 1

23 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Je twijfelt aan de representativiteit van deze bron voor je onderzoek, omdat het hier gaat om de ervaringen/jeugdherinneringen van één persoon/meisje, die een uitzonderingspositie kan hebben ingenomen/niet van toepassing hoeft te zijn op alle Chinezen in die tijd.

24 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is, dat door de Koude Oorlog de Verenigde Staten/de Sovjet-Unie hulp bieden aan elke bondgenoot die zich voordoet / de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie elkaar beconcurreren in het vormen van een eigen machtsblok (van bondgenoten).

Opmerking

Alleen als in het antwoord het begrip Koude Oorlog op een juiste manier is verwerkt, worden scorepunten toegekend.

Vraag	Antwoord	Scores
25	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De kolen- en staalindustrie leverde de grondstoffen voor de bewapening • door elkaars industrie op dit terrein te controleren/gezamenlijk te beheren, kon voorkomen worden dat één van de landen (met name Duitsland en Frankrijk) zich (stiekem) zou gaan bewapenen 	<p>1</p> <p>1</p>
26	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • De kritiek in de ingezonden brief is, dat de spot wordt gedreven/respectloos wordt omgegaan met het christelijk gebed <p>De veranderingen die uit de reactie van Mulisch blijken zijn dat (twee van de volgende):</p> <ul style="list-style-type: none"> – burgers zelfstandiger/kritischer/individueeler worden. – er een proces van ontkerkelijking plaatsvindt / er kritiek op dominees en pastoors komt. – er een generatiekloof/kloof tussen jongeren en ouderen ontstaat. <p>per juiste verandering</p>	<p>1</p> <p>1</p>
27	<p>maximumscore 2</p> <p>Kern van een juist antwoord is:</p> <p>Door de televisie kwamen er ook andere meningen de huiskamer binnen/kregen de gezinnen meer informatie over/uit de buitenwereld / werd de verzuiling doorbroken, waardoor sociaalculturele veranderingsprocessen (mede) op gang konden komen.</p>	

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste twintig kandidaten per school in het programma WOLF.

Zend de gegevens uiterlijk op 28 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

- bron 1 J. Demey, P. Geurts en H. de Wolff, *Geschiedenis in documenten*, Amsterdam 1971, pag. 16.
- bron 2 O. Hekster en E. Moorman, *Ooggetuigen van het Romeinse rijk*, Amsterdam 2007, pag. 96-98.
- bron 3 Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.
- bron 4 ontleend aan: www.fordham.edu/halsall/jewish/jews-umar.html
- bron 5 ontleend aan: Roy C. Cave & Herbert H. Coulson, eds., *A Source Book for Medieval Economic History*, New York 1965, pag. 133-134.
- bron 6 J. Baalbergen, *Van Opstand tot Onafhankelijkheid, De Unie van Utrecht en het ontstaan van een zelfstandige staat*, 's-Gravenhage 1979, pag. 51.
- bron 7 Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815, De eerste ronde van economische groei*, Amsterdam 1995, pag. 577.
- bron 8 J. Demey, *Onze tijd in documenten, De Lier* 1973. pag. 24.
- bron 9 ontleend aan: Eva March Tappan, ed., *The World's Story, A History of the World in Story, Song and Art, Vol. V, Italy, France, Spain, and Portugal*, Boston 1914, pag. 279-280.
- bron 10 Willemien Schenkeveld, *Het kinderwetje van Van Houten*, Hilversum 2003, pag. 80.
- bron 11 Willemien Schenkeveld, *Het kinderwetje van Van Houten*, Hilversum 2003, pag. 81.
- bron 12 ontleend aan: *Katalog der Ausstellung, Ein offenes Geheimnis, Arisierung in Alltag und Wirtschaft in Oldenburg zwischen 1933 und 1945*, zonder plaats, 2001.
- bron 13 Annie M.G. Schmidt, *Debuutgedicht uit het tijdschrift "Opwaartse Wegen"*, 1938.
- bron 14 Jung Chang, *Wilde Zwanen, drie dochters van China*, Amsterdam 1993, pag. 296-297.
- bron 15 ontleend aan: J. van den Berg, H. Lammers en H. Mulisch (red.), *Pays Bah'*, Amsterdam 1964, pag. 13 e.v.
- bron 16 ontleend aan: J. van den Berg, H. Lammers en H. Mulisch (red.), *Pays Bah'*, Amsterdam 1964, pag. 18 e.v.